

Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik*

Fariba ZARINEBAF

Prof., California Üniversitesi, Riverside (ABD) *çev.: Hatice Uğur*

Özet

Dikkate değer birkaç istisna dışında, İran ve Türkiye'nin meşrutiyet dönemleri üzerine çalışan tarihçilerin çoğu, Batı düşüncesinin, özellikle de Aydınlanma ve Fransız İhtilali ideallerinin İran ve Osmanlıdaki meşrutiyet hareketlerine olan etkisine büyük vurgu yaparlar. Diğer yandan, modernist İslamcı ve Şif düşüncesinin

* Bu makalenin daha kısa ve farklı bir versiyonu ilk önce *Toplumsal Tarih Dergisi*'nde (166, Ekim 2007), sonra İngilizce genişletilmiş hali "From Tabriz to Istanbul: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran" adıyla *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*'de (vol. 28/1, 2008) yayımlandı. *Divan* dergisi için hazırlanan son hali yeni ilaveler içermektedir. Bu yayın için yapılan araştırma İngiltere'deki İran Mirası Vakfı'nın (Iran Heritage Foundation) maddi desteği ile gerçekleştirilmiş ve 2006 yılı Haziran ayında İran Anayasal Devrimi'nin yüzüncü yılı münasebetiyle Oxford Üniversitesi'nde sunulmuştur. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne, Atatürk Kitaplığına, Northwestern Üniversitesi Kütüphanesi kütüphanelerarası ödünç kitap temini kısmına ve Chicago Üniversitesi Regenstein Kütüphanesi Orta Doğu birimi çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca çok değerli ve derin vukufu için babama da teşekkür ederim.

Makalenin metninde yer alan Farsça isimler Türkçe imla kurallarına göre yazılırken dipnotlardakiler yazarın İngilizce metinde tercih ettiği haliyle bırakılmıştır (çev.).

özellikle İran'da (Afgani ve Abdud) etkili olduğunu söyleyenler de vardır. Alternatif bir modernleşmeye, yani batı ve doğu/İslamcı düşüncelerinin karşılıklı etkisine ve İstanbul, Tebriz, Kahire vb. merkezlerde gittikçe gelişen aydın grupları tarafından bu düşüncelerin algılanışına dair tartışmalara işaret edenler ise oldukça azdır. Bu makalede, Namık Kemal, Takizade, Mirza Yusuf Müsteşârü'd-devle (1822-1895) gibi merkezi önem taşıyan Osmanlı ve İran aydınlarının zihni teşekkül ve dönüşüm süreçlerine işaret edilecektir. Bunun için kaynak olarak kendi yazıları, hatıratları ve İstanbul ve İran'da basılan gazeteler esas alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran Meşrutiyeti, Osmanlı Meşrutiyeti, Namık Kemal, Takizade, Mirza Yusuf Müsteşârü'd-Devle

NİSAN 1876'DA TEBRİZ'DEKİ Osmanlı konsolosu Behcet Ali, İstanbul'daki hariciye nezaretine gönderilmek üzere aşağıdaki raporu hazırlamıştır:

Devletlü Efendim Hazretleri,

Memâlik-i İraniyenin ticaret ve sair cihetce birincisi Tebriz şehri bulunduğu halde memâlik-i mütemeddinede olduğu gibi vukûât-ı dâhiliyye ve havâdis-i hâriceden bahs eder bir gazetesi olmadığına ve Tahran'da tab olunan resmî İran ruznâmesi ise iki üç ayda bir gelip kat'â nazar-ı itinâyâ alınmadığına binaen ahvâl-i hâzıraya dair vukûât ve havâdisâta kesb-i ittilâ için sahib-i divân ile memûrîn-i mahalliyeden bazıları şebenderhâneye müracaat etmekte olduklarından abone olduğum Dersaadet gazetelerinde münderic havâdis ve vukûâtdan münâsib olanları ve geçende Sırbistan ve Karadağ'da vukûa gelen muzafferiyet-i celîle ahbâr-ı meserret-âsârî fârisiye terceme ile verildiği misillü mûmâileyh sâhib-i divânın hâhişi üzerine Kânûn-ı Esâsî ile ol bâbda şeref-sâdır olan Hatt-ı Hümâyun-ı adâlet-meşhûn-ı hazret-i hilâfet-penâhî dahi tercüme olunarak itâ olunmuştu. Muahharan *Ahter* gazetesinin tab u neşriyle bu tarafa gelmeye başlamış ve bunun buraca ziyadesiyle hiss-i te'sîri görüldüğü cihetle sâye-i meâlî-vâye-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerinde çend nüshasına abone olunarak ve Tahran sefâret-i seniyyesinden irsâl olanlar ile beraber lâzım gelenlere verildiği Hoy ve Savecbulak şebender vekillerine dahi gönderilerek ta'mîm-i neşrine gayret olunmakta bulunmuş olmağın beyân-ı hal ma'rızında takdîm-i arıza-i rikkiyet-farıza-i çâkerâneme cüret ve cesa-

ret olunmuştur. Ol babda ve her halde emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir.¹

Tahran'daki Osmanlı maslahatgüzarı İsmail tarafından daha önce gönderilen bir rapora göre, Tahran'da her hafta *Ahter*'in 20 nüshası dağıtılmakta, 8 nüshası da şîh ulema tarafından Tebriz, Hoy, Kirmanşah, Buşehr, Şiraz ve Reşt'e götürülmekteydi. Bazı nüshalar ise tüccar ve seyyahlar tarafından İran'ın diğer bölgelerine, Kafkaslara ve hatta Hindistan'a ulaştırılmaktaydı. *Ahter*'in basım ve dağıtımı ile 1876 tarihli Osmanlı Kanun-ı Esası'sinin ilanı aynı zamana denk gelmişti. Bu durum basit bir tesadüf olmanın ötesinde, 1876 Kanun-ı Esası'sinin İran'daki Anayasacı harekete ne derece zemin hazırladığını da göstermektedir. II. Abdülhamid'in gazeteye verdiği destek, kendi hilafeti altında bulunan Osmanlılarla İranlılar arasında gerçekleşecek bir İttihad-ı İslam'ı teşvik siyasetinin de bir tezahürüdür. İran hükümetinin endişelerine rağmen, mezkur gazete bu siyasete destek verdi. *Ahter*, İstanbul'daki birçok gazete gibi yarı-resmi statüde olmakla birlikte Kaçar yönetiminin sansüründen de korundu. Bir İngiliz şirketine verilen tütün imtiyazlarını şiddetli biçimde eleştirmesi ve bu imtiyazın İranlı üreticilere verdiği zararı ortaya çıkarması sebebiyle, İran hükümetinin ısrarı üzerine gazete 1891'de kapatıldı,² ancak Sultan'ın müsaadesiyle yeniden neşredildi. Resmi hüviyete sahip olmalarına rağmen, *Ahter* gibi gazetelerin dahil olduğu matbuat, fikirlerin tedavülünde önemli pay sahibi olmuştur. Bu matbuatı maddi olarak destekleyen ve dağıtan tüccarlar da aynı oranda pay sahibidir.

Ortadoğu'da modern düşüncenin ortaya çıkışı genellikle Batı etkisiyle, Batı'nın baskılarına ve sömürgeci tecrübelerine karşı çıkan modernleşme projeleriyle irtibatlandırılır. Uzmanlar, yerel fikrî cereyanlara ve etkileşimlere nadiren itibar ederler.³ Bu ma-

1 Başbakanlık Arşivleri, İstanbul, I.HR 273/16587.

2 Fariba Zarinebaf, "From Tabriz to Istanbul: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran," *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, c. 28, sy. 1 (2008), s. 162.

3 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, 1293:1877 Zabıt Ceridesi*, İstanbul 1940; Şerif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought: A Study in Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton University Press, 1962); Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, 1963); Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (McGill University Press, 1964); Feroz Ahmad, *The Young Turks* (Oxford: Clarendon Press, 1969); Jön Türk devriminin eleştirel bir tarihi için bkz. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908* (Oxford University Press, 2001).

kalenin amacı, Osmanlı arşivi belgelerine, diplomatik yazışmalara, dönemi anlatan eserlere ve 1889'da İstanbul'da basılan Farsça ve Türkçe gazetelerle kitaplara dayanarak Osmanlı ve İranlı Anayasa taraftarları arasındaki ilişkiyi aydınlatmaktır.

Bir çok ilim adamına göre, 1906-11 İran anayasal devrimi, şahların (Kaçar ve Pehlevi) mutlakiyetçiliğine ve Batı emperyalizmine karşı toplumsal mücadele ve direnişe sahne olmuş uzun bir yüzyılın öncülük ettiği modern İran tarihinin bir dönüm noktasıdır. İran anayasal devrimi tarihi hakkında zengin ve çeşitli bir literatür mevcuttur. Ayrıca kısa bir zaman önce İran'da mecmua, hatırat, siyasî risaleler, meclis tutanakları ve elçilik raporları gibi birinci el kaynakların yayımlanmış olması da bu zenginliği daha da artırmıştır.⁴ İran anayasal devriminin uluslararası boyutu ise İngiliz, Türk ve Fransız arşivlerindeki yabancı konsolos raporlarının gün ışığına çıkartılması ile daha fazla dikkat çeker olmuştur.⁵ Oysa dik-kate değer birkaç çalışma dışında 1876 ve 1908 Türk anayasal hareketleri Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye çalışan tarihçiler tarafından hakettiği ilgiyi görmemiştir.⁶ Her ne kadar birbirinden fark-

4 Bu kaynakların İran'da kısa bir zaman önce yapılmış baskıları için bkz., Mansoureh Ettahadieh, "Newspapers and Journals Reprinted from 1991 to 2001" ve "Historical Works Relating to the Qajar Era Published in Iran, 1996-2001", *Iranian Studies* 34 (2001), s. 195-226; Peter Avery, "Printing, The Press, and Literature in Modern Iran," *Cambridge History of Iran*, VII, *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, (haz) Peter Avery, Gavin Hambly ve Charles Melville (Cambridge University Press, Cambridge 1991), s. 815-69; Mansour Bonakdarian, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-11: Foreign Policy, Imperialism, and Dissent*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 2006.

5 Rus arşivlerinin açılması anayasal devrimin çok önemli bir aktörü hakkında önemli bilgi verecektir. Ve bu tarih hâlâ yazılmayı beklemektedir. İran Milliyetçiliği üzerindeki Hint enetelektüel akımı etkisi hakkında bkz., Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism, and Historiography*, Palgrave, Londra, 2001.

6 Hakkı Tark Us, *Meclis-i Mebusan, 1923:1877; Zabıt Ceridesi*, 2 Cilt, Vakıf Matbaası, İstanbul 1939-40; Şerif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought: A Study in Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962); Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, John Hopkins University Press, Baltimore 1963; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964; Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Clarendon, Oxford 1969. Jön Türk devriminin eleştirel tarihi için bkz. Şükrü Hani-oğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902 – 1908*, Oxford University Press, Oxford: 2001.

lılaşan tarihleri olsa da, İran ve Osmanlı anayasal devrimleri ile ilgili mukayeseli çalışmalar yeni yeni ilgi görmeye başladı.⁷ Az sayıda önemli çalışma dışında, bu alanda yapılanların birçoğu Türk ve İran modernleşmesinde Batı düşüncesinin önemine vurgu yapmakta ve bölgesel etki unsurlarını göz ardı etmektedir. Ayrıca farklı entelektüel ve sosyal gruplar arasında Batı fikirlerinin nasıl kabul gördüğü ve ardından modernist söylemin ne şekilde yeşerdiği konusuna pek önem verilmemektedir. Bu çalışmanın amacı, Türk arşiv kaynakları, elçilik raporları, edebi eserler, İran mecmuaları ve İstanbul'da basılmış olan kitaplar üzerinden Türk ve İran reformcuları, entelektüelleri ve aktivistleri üzerine ışık tutmaktır.⁸ Bu oluşum sürecinde iki rakip söylemin telaffuz edilmesinde İran ve Osmanlı reformcularının rolü üzerine dikkat çekeceğim: Fransız ve Belçika modellerine dayanan Batı liberal Anayasalcılığı ve ulema ile daha geleneksel sınıflar arasında yaygın olan İslamcı Anayasalcılık (meşrûta-yi meşrûa)⁹ İran'da Şii ulemadan bir kısmı ile işbirliği içinde olan tüccarlar, 1906-11 anayasal hareketinde şehirli kitlenin harekete geçirilmesinde önemli rol oynadı. İran anayasal hareketinin muhafazakar sonucu, geleneksel orta sınıfı oluşturan ve 1979 İslam Devrimi'ne kadar varlığını sürdürmüş olan birbirine sıkıca bağlı iki sosyal grubun aktif katılımı ile çok yakından alakalıdır. Zanaatkarlar ve profesyonel lonca üyelerinden oluşan şehirli halk kitlesi, 1906 İran devriminin başarıya ulaşmasında önemli bir rol oynadı. İran meşrutiyetinin sonraki damarı 1979 İslam Devrimi anayasasına temel olmuştur. Osmanlı

7 Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr (ed), *Les Iraniens d'Istanbul*, Peeters, Louvain 1993; Nader Sohrabi, *Constitutionalism, Revolution, and State: The Young Turk Revolution of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1906 with Comparisons to the Russian Revolution of 1905* (Doktora tezi, University of Chicago, 1996); Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905 – 1908," *American Journal of Sociology*, sy. 100 (1995), s. 1383–1448; Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered," *Comparative Studies in Society and History*, sy. 44 (2007), s. 45 – 79.

8 Meşrutiyet dönemi Tebriz tarihi ile ilgili daha geniş çaplı bir çalışmam devam etmektedir.

9 Burada Avrupa'nın entelektüel etkisini, özellikle de Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin etkilerini tartışmayacağım. Çünkü Modern Türkiye ve İran üzerine çalışanlar konu üzerinde yeterince durmuşlardır. Bkz. Vanessa Martin, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906*, I. B. Tauris, London 1989.

İmparatorluğu'nda tüccar burjuvazi büyük ölçüde gayr-i müslimlerden (Ermeniler ve Yunanlar) oluşmaktaydı ve bunlar bağımsızlık düşüncelerini besleyen milliyetçi duygularla doluydular; ulema devlet ile sıkı ilişki içerisindeydi ve orta sınıftan bağımsızdı. Tanzimat dönemi reformları daha alt mevkideki ulemanın konumunu zayıflatırken, bağımsızlık yolundaki milliyetçi hareketler gayr-i müslimlerin pozisyonuna ağır bir darbe vurmuştu. Osmanlı devleti kökleri 18. yüzyıla dayandırılabilen güçlü bir modernleşme arzusu ortaya koymuş; yeni bir bürokratlar ve reformcular sınıfı, Batılı güçlerin baskıları altında ve imparatorluğu daha fazla dağılmaktan koruyabilmek için egemenliği altındaki bütün erkek tebaaya dini ve etnik kökenine bakmaksızın vatandaşlık hakları verecek ve Tanzimat reformlarına devam edecek modern bir devlet için Osmanlılık fikrini oluşturmuşlardı. Fakat Balkanlarda ve Kafkaslarda etnik temizliğe neden olan ve milyonlarca müslüman sığınmacının Osmanlı topraklarına akın etmesine sebebiyet veren bağımsızlık ve Rus-Türk savaşlarının hemen ardından ortaya çıkan İslam ve Türk etnik duyguları baskın entelektüel paradigmalara hayat bulacaktı. Kırım ve Azeri kökenli Kafkasyalı Müslüman sığınmacılar hem Sünni Osmanlılar hem de Şii İranlılar ile özdeşleşmişler ve her iki devlet sınırları içerisinde yerleşmişlerdi. Bu gruplar her iki devlette de milliyetçi söylemin şekillenmesinde önemli rol oynadılar.

Osmanlı ve İran reformcuları ile entelektüelleri arasındaki etkileşim birçok aşamadan geçti. İlk aşama, Osmanlı'da Tanzimat reformları sırasında (1839-1878) başlamış ve II. Abdülhamid (1876-1909)'in 1876 yılında ilk Osmanlı anayasasını kabul etmesi ile son bulmuştur. İkinci aşama, 19. yüzyılın son on yılında başlamış ve 1906-11 İran Anayasal devrimi ve 1908 Jön Türk devrimi ile sona ermiştir.¹⁰ Her iki devlette de reformların ilk aşaması, kökleri 18. yüzyıl sonlarına ve 19. yüzyıl başlarına dayandırılabilen ve Batı ve Rus askerî zaferleri ile toprak kazanımlarına bir tepki olarak reformist bürokratlar tarafından girilen modernleşme projeleri ile başlamıştır. Askerî akademiler, modern okullar, modern bürokrasi, yazılı basın ve gazeteler reform hareketlerinin ilk aşamasının ürünleridir. Modern okulların mezunları ulusal uyanış ve anayasacılık için reform hareketlerinin ikinci aşamasının liderleri olmuşlardır. Yazılı medya, özellikle gazeteler, entelektüeller ve git-tikçe büyüyen eğitilmiş orta sınıf arasında fikirlerin paylaşımında

10 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*.

adeta bir forum haline gelmişti. İstanbul, Kahire, Kalküta, Tiflis ve Avrupa başkentlerinde basılan İran gazeteleri yönetimin eleştirisi ve sansür yasalarının bertaraf edilmesi noktasında daha geniş özgürlüklere sahip olmuştu. Telgrafın kullanılması da Osmanlı İmparatorluğu ile İran'daki ve birçok farklı şehirdeki devrimcilerin iletişimde eşit derece öneme sahipti. Ayrıca hem Osmanlı hem de İranlı düşünür ve bürokratlar Avrupa'daki eğitim amaçlı ikametleri sırasında Batılı liberal felsefeden doğrudan etkilenmişler; birçoğu 19. yüzyıl sonlarında kurulmuş olan mason localarının üyesi olmuşlardı. Bu dönem boyunca, Tebriz, İstanbul ve Kafkasya şehirlerinin entelektüelleri ve reformcuları arasındaki diplomatik, ticarî ve kültürel temaslar büyük önem taşımıştır.

İki kez Tebriz ve Azerbaycan delegesi olarak seçilen ve önde gelen meşrutiyetçilerden olan Seyyid Hasan Takîzâde (1878-1970) bu etkileşimlerin öyküsünü anlattığı otobiyografisinde şu ifadeleri kullanır:

Batı başarılarının kazanımı için öncü adımlar ilk olarak Tebriz'de atıldı. Tebrizli Abbas Mirza ve onun çok kabiliyetli veziri Kaymakam Ferâhânî sayesinde şehrin, İran'ın uluslararası ilişkilerinin idarî merkezi haline gelmiş olması medeniyet yolunda ilerlemeye yardım eden önemli bir unsur oldu. Yabancı elçiler genellikle buraya gelir oldu ve İranlı elçiler de birkaç istisna dışında buradan yurtdışına gitti. Modern medeniyet Azerbaycan'a öncelikli olarak iki kaynaktan geldi: İlk olarak Türkçe diline vakıf olunması nedeniyle İstanbul ve Osmanlı toprakları ile olan entelektüel bağdan, ikinci olarak ise, Rus toprakları ve özellikle Kafkasya bölgesinden ve bir dereceye kadar da Astrahan (Kırım)'dan. İran'da bir zamanların tek modern gazetesinin -İstanbul'da *Ahter* ismiyle yayınlanmaktaydı- kurucusu ve sahibi Ağa Muhammed Tahir Tebrizli idi. Bu gazetenin iki editörü olan Hacı Mirza Mehdi ve Mirza Mehdi de Tebrizli idiler. Mirza Mehdi daha sonra Mısır'a gitmiş ve 1892 yılında Kahire'de, neredeyse meşrutiyet hareketinin başladığı tarihe kadar yayın hayatına devam eden ve içinde çok etkili makaleler yayınlanmış olan *Hikmet* adlı gazetenin kuruculuğunu yapmıştır.¹¹

Takîzâde, *Şeyhî* geçmişi olan bir ulema ailesinin çocuğu olarak

11 Robert Landen, *The Emergence of the Modern Middle East: Selected Readings*, University of South Carolina, Columbia 1970, s. 128-29. Ayrıca bkz. İraj Afshar (haz.), *Zendeği-yi Tufânî: Khâtirât-i Seyyid Hasan Taqizade*, 'İlmi, Tahran 1358/1979, s. 26-45. Takizade Tiflis ve Batum üzerinden İstanbul'a gitti.

Tebriz’de doğdu. Amerikan Misyoner okulunda (Memorial) modern bilimler ve İngilizce tahsili yaptı ve İstanbul, Kafkaslar ve Avrupa’da yayınlanmış olan kitapları büyük bir ilgi ile takip etti.¹² 1903 yılında Mirza Muhammed Ali Han Terbiyet ile birlikte Tebriz’in ilk seküler kitabevi olan Terbiyet’i (Eğitim) kurdu.¹³ Takîzâde ve Ali Han Terbiyet Tebriz’de çok etkili olan *Gencîne-yi fûnûn* (Bilgi Hazinesi) isminde bir gazete çıkardılar ve içlerinde ticaret maksadıyla Bakü’ye giden tüccar Ali Kerbelâ’î (Mösyö), iki deмбаğ ve bir dilbilimcinin de dahil olduğu 12 radikal gençle birlikte Gizli Merkez’i kurdular. Üyeler Laik Batı eğitimini destekleyerek duyurusunu yapmaya çalışmışlar ve ayrıca Fransız Siyasal Felsefesi ile Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Jön Türkler hareketi ile ilgilenmişlerdir.¹⁴ Takîzâde Tiflis üzerinden, Batıya açılan kapı olarak nitelendirdiği İstanbul’a seyahat etti. Tiflis’te, Müslüman Rusya’nın Moliere’i ve Tolstoy’u olarak adlandırdığı ve meşhur hiciv gazetesi *Molla Nasreddin*’in kurucusu Mirza Celil Muhammed Kulizâde ile bir araya geldi. İstanbul’da İranlıların kervansarayı olarak bilinen Valide Hanı civarında altı ay kaldı. Bu zaman zarfında vaktinin çoğunu Beyoğlu’ndaki kitapçılardan kitap alarak ve Namık Kemal gibi kitabı yasaklanmış yazarların eserlerini okuyarak geçirdi. Aynı zamanda İstanbul’daki İran muhalefet gazetelerini ve literatürünü takip etti ve yazarları ile bir araya geldi.¹⁵ *Ahter* isimli Farsça gazetenin editörleri ve İstanbul’da basılıp İran’da yasaklanan *İbrahim Bey’in Seyahatnamesi*’nin yazarı Zeynel Abidin Merâğhaî ile buluştu.¹⁶ Takîzâde 1906 yılında Dağıstan’a giderek 1890-93’te İstanbul’da basılan *Kitâb-ı Ahmed*’in yazarı Abdurrahim Tâ-

12 İran’da modern eğitimin yaygınlaşmasında Batılı (Amerika ve Fransız) misyonerlerin rolü konusu henüz gerekli ilgiyi görmemiştir. Önemli sayıda Hristiyan azınlık nüfusu olan Azerbaycan Batı misyonerlerinin ilk yerleştiği yerlerden biridir.

13 Afshar, *Zendegi-yi Tufani*, s. 35–36.

14 Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1982, s. 75–76.

15 Bunlar, *Yek Kalama* ve *Ganj-i Danesh*’in yazarı Mirza Yusuf Khan Mustashar al-Dawleh Tabrizi, *Mizan al-Mavâzin*’in yazarı Najaf Quli Khan; Haji Zeyn al-Abidin Marâğha’î; Jamal al-Din al-Afghani; Haji Mirza Hasan Khan Kabir al-Mulk; Mirza Agha Khan Kirmani, Sheikh Ahmad Ruhi ve Huseyn Danish.

16 Afshar, *Zendegi-yi Tufani*, s. 37–43. İran’dan İstanbul’a yapılan seyahatler genellikle Kafkaslar ile Tiflis, Bakü, Batum ve Trabzon şehirleri üzerinden Kardeniz’den yapılırdı.

libof ile buluştu.¹⁷ Yukarıda zikredilen her iki kitap da birçok İranlının siyasal uyanışında önemli rol oynadı. Kitaplar İran'ın ekonomik ve kültürel geri kalmışlığının sebepleri, hukuk, eğitim, ekonomi ve hatta Şah mutlakiyetçiliğini ve onun bakanlarının yetkisini sınırlayacak ve İran bağımsızlığını muhafaza edecek anayasa reformlarının İran için gerekliliğini konu alan hayali diyaloglar şeklinde kaleme alınmışlardı.

Takîzâde, bu seyahatlerinde Bakü, Tiflis, İstanbul, Paris ve Londra'daki İranlılardan ikamet ve finans desteği aldı. İran, Rus Kafkasyası ve Osmanlı İmparatorluğu arasında keskin sınırların olmayışı nedeniyle Azeri kökenli birçok İranlı tüccar Kafkaslar üzerinden Osmanlı topraklarına seyahat ettiler ve imparatorluğun önemli şehir ve kasabalarında kaldılar. Azeri Türkçesi, Farsça ve bazı durumlarda Rusça bile konuşabilen çift dilli Azeriler karşılıklı etkileşimi mümkün kıldı. Her ne kadar sınır anlaşmazlıkları ve Osmanlıların hafif çatışmaları 20. yüzyıla kadar devam etmiş olsa da Sünni Osmanlılar ile Şii İranlılar arasındaki dini düşmanlıkların durması karşılıklı gerginliğin azalmasında önemli rol oynadı. Osmanlı İmparatorluğu ile 1823, 1841 ve 1876 tarihlerinde imzalanan Erzurum Antlaşması; 1814 ve 1828 yıllarında Rusya ile imzalanan Türkmençay Antlaşması ve 1841 yılında imzalanan İngiliz-İran Antlaşması ile İran pazarları İngiliz ve Rus ürünlerine açılmış oldu ve bu iki ülke tüccarları bölgede ticaret özgürlüğü ve düşük vergi oranları elde ettiler (gümrük vergileri yüzde 4-5 ad valorem düşürülmüştür). 1830'lu yıllarda Tebriz, Trabzon ve İstanbul güzergahının açılması ile birlikte, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa ile olan ticaretin hacmi 19. yüzyılın ikinci yarısında ciddi oranda arttı. Buharlı gemilerin ve Avrupa gemiciliğinin Karadeniz'e girişi ile (Tiflis üzerinden) Tebriz ve İstanbul arası mesafe iyice kısalmış ve daha güvenli olmuştur; İstanbul ve Trabzon adeta Tebriz limanları olmuştur. İranlı ve Yunan tacirler Manchester, İstanbul ve Tebriz arasında pamuklu ürünler, şallar, ihraç ipekler, sığır derileri, kilimler, kuru meyveler ve benzer ürünlerin ticaretini yapmışlardır. Bu rotadaki ticaret trafiği eski-

17 Marâgha'î İstanbul'da Talibuf ise Dağistan'da öldü. Her ikisi de İran Azerbaycan'ından idiler. Abd al- Rahim Talibuf, *Kitâbı Ahmad*, B. Mo'mini (haz.), Shabgir, Tahran 2537/1977, s. 122-37. Talibuf Rousseau's *Emile*'inden ilham aldığını iddia eder. İki cilt süren bir kitap hazırlar. Talibuf Şiiiler ve Sünnilerin birlik olmalarını savunur.

den Erzurum ve Anadolu üzerinden yapılan kara ticaretinden daha yoğun olmuştur.¹⁸

Tebriz, stratejik konumundan dolayı Kaçar veliahtının başkenti, İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya devletleri arasında uç bölge ve uluslararası ticaret ile modernleşmenin merkezi idi.¹⁹ Kaçar veliahtı ve Azerbaycan valisi Abbas Mirza (ö. 1833), III. Selim'in (1789-1807) kurduğu Nizam-ı Cedid ordusundan esinlenerek altı bin askerlik modern bir ordu kurdu ve Osmanlı imparatorluğundan dökme demir ithal ederek bir silah fabrikası ile tüfek atölyesi açtı. Bir çeviri ofisi oluşturdu, Paris ve Londra'da İran'ın ilk daimi elçiliğini kurdu ve Batılı (Fransız) askeri danışmanlar görevlendirdi. 1816 yılında matbaayı kurdu ve bir grup İranlı öğrenciyi askeri bilim, mühendislik, modern diller ve tıp alanında Batı eğitimi almaları için Avrupa'ya gönderdi. Tebriz; ticaret, modern reformlar ve hem Avrupalı hem de Rus diplomatik ve ticari toplulukların mevcudiyeti nedeniyle 19. yüzyıl İran'ında (üç yüz bin nüfusuyla) en büyük, en kozmopolit ve modern bir şehir haline geldi.²⁰

19. yüzyılın sonlarına doğru, Bakü'de petrolün bulunması ve ekonomik gelişme nedeniyle birçok İranlı Azeri işçi bu şehre akın etti. Zeynel Abidin Takiyev gibi yerli petrol baronları servetlerini şehrin modernleşmesi uğruna harcadılar ve Bakü Hazar Denizi'nin incisi oldu. Rus ve Avrupalı şirketler petrol sektöründe aktif olarak yer almışlar ve geniş bir Rus, Avrupalı ve İranlı/Azeri topluluk Bakü'de yerleşmişti. 1897 yılında, İranlı Azeri işçilerin Rusya'daki sayıları 73.920, ki bunlardan 60.405'i Kafkasya'da (Bakü'de 23.968, Tiflis'te 8.142) idi.²¹ Buraya giden işçilerin birçoğu sıradan

18 Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarcone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 203–12. Ayrıca bkz. Charles Burghess ve Edward Burghess, *Letters from Persia, 1828–1855*, Benjamin Schwartz (haz.), New York Public Library, New York 1942, s. 84–85; Vanessa Martin (haz.), *Anglo-Iranian Relations since 1800*, Routledge, London 2005.

19 Fariba Zarinebaf-Shahr, *Tabriz under Ottoman Rule 1725–1730*, (Doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1991).

20 Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir ad-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1851–1896* University of California Press, Berkeley 1997, s. 74–75. Amir Kabir gibi önde gelen bürokratlardan birçoğu ilk olarak Tebriz'deki Kaçar veliahtı hizmetinde bulundular.

21 Bu değerler Rusya'daki ilk ulusal nüfus sayımına dayanılarak verilmiştir. Bkz. Hassan Hakimian, "Iranian Diaspora in Caucasus and Central Asia in the late Nineteenth Century," *Encyclopedia Iranica*, Mazda ❖

işçilerdi ve çok kötü şartlar altında yaşamaktaydılar. İran Azerbaycan'ından bir tüccar olan, Kafkasya ve İstanbul'da yaşamış ve ticaret yapmış Zeynel Abidin Merâğâî, seyahatnamesinde İranlı göçmen ve tüccarların Bakü'de yaşadığı zor şartlardan ne kadar müteessir olduğunu dile getirmektedir.²² Marksist fikirlerden etkilenmiş olmaları ve sosyal anlamda marjinalleşmeleri Bakü'de petrol grevlerine katılmış olan birçok İranlıyı radikalleştirdi. İranlı Azeri göçmen topluluğu 1904 yılında Bakü'de İran Sosyal Demokrat Partisi'ni kurdu. Parti, Rus sosyal demokrasisi ve Marksizminden ilham almış, Tebriz'deki Gizli Merkez ile ilişki içerisinde olmuştur. Ayrıca Meşrutiyetçilere Kaçar baskıları uygulandığı dönemde, Sattar Han gibi devrimcilere ve 1908 Rus kuşatması sırasında Tebriz'e askeri yardım göndermişti. Parti, işçilerin biraraya gelme ve boykot yapma hakları ile günde sekiz saat çalışmalarını savunuyordu. Aynı zamanda kadın haklarını, köylülere toprak paylaşımını, tetrici gelir vergisini, ifade özgürlüğünü, halk gösterilerini ve bütün dinlere karşı hoşgörülü olmayı müdafa etmekteydi.²³ Osmanlı ve Rus modernliği ile siyasal hareketler İran'a bu güzergah üzerinden ulaşmış, Tebriz, Bakü ve İstanbul kültürel ve siyasal bağlantı merkezleri olmuşlardı.²⁴

Osmanlı, Avrupa ve Rus başkentleri ile liman şehirlerinde İran sefaretlarının kurulması diplomatik ve entelektüel etkileşimin seviyesini arttırmıştı. Birçok durumda, tüccarlar gittikçe artan İran tüccar topluluğunun ve hacıların haklarını korumayı üstlenerek konsolos (şehbender) ve mütercim görevi görmüşlerdir. İstanbul gibi önemli derecede ve gittikçe büyüyen ölçüde Avrupalı varlığının hissedildiği şehirlerde, İranlılar hem Osmanlı reformcuları ve entelektüelleri hem de Avrupalı topluluklar ile iletişimde olmuş-

---

Publishers, Costa Mesa, CA 1995, c. VII, s. 375–77. Yazara göre birçok İranlı inşaatlarda, demiryollarında ve petrol endüstrisinde çalışmıştır. Sayıları 1893'te yüzde 11'den 1915'te yüzde 29'a yükselmiştir.

22 Haj Zeyn al-Abidin Marâğha'î, *Seyâhatnâme-yi İbrahim Beg*, M. Sepanlu (haz.), Nashr-i Asfâr, Tahran 1985, s. 18–66. İran yönetimini, İran ürünlerini ve İranlı tüccarların haklarını Rus ve Batılı tüccarlarla olan rekabette koruyamamakla suçlamaktaydı. Takiyev'e ilerici fikirleri ve Müslüman işletmelerindeki yatırımları nedeniyle övgüler yağdırmaktaydı, bkz. s. 24.

23 Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, s. 77.

24 Bkz. Zarcone ve Zarinebaf-Shahr, *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 203–12. Bakü'deki Azeri basını için bkz. A.Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, I. B. Tauris, London 2003, s. 128–32.

lardır. Azeri kökenli İranlı Müslüman tüccarlar, Batı ve Doğu geleneklerini bünyesinde barındıran, geniş bir ticari ve diplomatik etkileşim ağı ve uluslararası toplulukları bulunan Müslüman bir imparatorluğun başkentinde kendilerini daha rahat hissetmişlerdir.

1919-21 yılları arasında İstanbul Maslahatgüzarı Han Melik Sasani'ye göre, 1889 yılında İstanbul'da on altı bin İranlı (dört bin aile) yaşamaktaydı. Ve bunların yüzde 80'i Azerbaycan'dan idi.²⁵ İstanbul dışında Anadolu'da yaşayan en kalabalık İran topluluğu Adana (2.714), İzmir (955), Halep (850), Erzurum (721), Van (448) ve diğer şehirlerde olmak üzere toplam 10.800 aile 1889'da *tezkire* [oturma izni] aldı.²⁶ Bunların birçoğu tücardı; bazıları Osmanlı tebaası olmuş ve Sünni-Şii mezhepleri arasında evliliğin yasak olmasına rağmen Osmanlı kadınları ile evlenmişlerdi. 1876 yılında topluluğun Marâghaî'nin seyahatnamesini ve *Ahter* gibi İran gazetesini basacak matbaaları vardı.²⁷ Valide Hanı'nda kendi kervansarayları, dükkanları, okulları, camileri, kahvehaneleri ve hatta Üsküdar'da mezarlıkları vardı. İstanbul'un Avrupa ile olan kilim ticareti İranlıların kontrolleri altındaydı.²⁸ Avrupa'dan bazı özel ürünler, yün ve pamuğu Trabzon üzerinden Tebriz'e ithal ediyorlar ve birçoğu bu ticaretten iyi para kazanıyordu. Tütün dükkanları olan ve yük taşıyan birçok fakir İranlı da İstanbul'da yaşıyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru bu güzergah üzerindeki ticari faaliyetlerin yoğunluğu Süveyş kanalının açılması ile birlikte İran körfezine kayan Avrupa ticareti nedeniyle iyice azaldı. Süveyş kanalının açılması bölgede bir ekonomik krize neden olurken İstanbul'da yaşayan İranlı tüccarlardan iflas edenler oldu. İranlı tüccarlar yabancı tüccarlara ticarî imtiyazlar verilmesi noktasında Kaçar politikalarına eleştirel bir tutum takındılar ve memnuniyetsizliklerini *Ahter* ve bir diğer İran gazetesi olan *Soruş*'da dile getirdiler. 1908 yılında *Encümen-i Sa'âdet* isminde kendi topluluklarını kurdular ve Tebriz'deki encümen ile irtibata geçerek İran aktivistlerine ve 19. yüzyılın ikinci ya-

25 Khan Malik Sasani, *Yâdbudhây-i Safârat-i Istanbul*, Firdusi, Tehran 1345/1966, s. 94. Eserin Türkçesi için bkz. *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

26 Sasani, *Yâdbudhây-i Safârat-i Istanbul*, s. 97-100. Ayrıca bkz. Fariba Zarinebaf-Shahr, "Iranian Diaspora in Ottoman Turkey," *Encyclopaedia Iranica*, VII, 373-75.

27 Marâghaî, *Sayâhatnâmah-yi Ibrahim Beg*.

28 Tsutomu Sakamoto, "Istanbul and the Carpet Trade of Iran since the 1870's", *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarccone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 213-31.

rısında İstanbul'da sayıları gittikçe artan sürgünlere destek verdiler. İstanbul'da, İranlı bürokrat ve entelektüeller Jön Türkler ile irtibata geçtiler ve Tanzimat reformlarından ilham aldılar.

Osmanlı Reformları ve Memnuniyetsizlik

1839-1878 Tanzimat reformları, 1826 yılında II. Mahmut (1808-39)'un merkezîyetçiliğin, bürokrasinin modernleşmesinin ve birçok kademede mali ve hukuki reformların gerçekleşmesinin yolunu açan yeniçeri ordusunu kanlı bir şekilde kaldırması ve âyânları bastırmasının ardından bir grup osmanlı bürokratu tarafından başlatıldı. Reşit Paşa tarafından 1839'da hazırlanan ve *Gülhane Hatt-ı Şerifi* olarak bilinen yarı anayasal bildiri, Osmanlı tebaasına kanun önünde eşitlik getirmiş ve din ayırımı yapmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarına can, mal ve namus güvenliği sağlamıştı. Osmanlı tebaası geleneksel olarak, dini kimliklerine göre "millet" adı altında sınıflandırılır ve kültürel, hukuki ve sosyal muhtariyetlerini bu şekilde idame ettirirlerdi. Ehl-i kitap olduklarından muhafazalarına karşılık cizye öderler ancak askere alınmazlar veya idari bir göreve getirilmezler ya da yeni kilise inşa edemezlerdi. İstanbul nüfusunun sadece yarısı Müslüman idi, geri kalanın yüzde 40'ı Hristiyan (Yunan ve Ortodoks Ermeni) ve yüzde onluk oran da Yahudi, Katolik ve Protestanlardan oluşmaktaydı. Her ne kadar bu reformlar tam anlamıyla uygulamaya geçirilmediyse ve millet sistemi yürürlükte kalmaya devam ettiyse de, müslüman ve gayr-i müslimlerin eşitliği kavramı, gayr-i müslimlerin örneğin yeni kiliseler inşa etmek gibi konularda daha fazla talepkar olmalarına neden oldu. Bu reformlar Âli ve Fuad Paşalar gibi Osmanlı bürokratlarının konumlarını güçlendirirken alt kademe ulema ve avam arasında muhalefete yol açtı ve hatta İstanbul'da Eylül 1859'da Kuleli isyanının patlak vermesine sebep oldu.²⁹ Yönetimin vakıfları kontrolü, Avrupa ceza yasasının ve karma mahkemenin girişi ve müslüman ve gayr-i müslimlerin eşitliği meselesi muhalefetin en hassas konu başlıklarını oluşturmaktaydı.³⁰ Şer'i mahkemelerin yetki alanı aile hukuku ve miras huku-

29 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 18. Mardin'e göre bu grup, İtalya (Giuseppe Mazzini liderliğindeki), Fransa ve İspanya'daki politik hareketlerden ilham almıştır.

30 Uriel Heyd, "The Ottoman Ulama and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *The Modern Middle East*, Albert H. Hourani-Phillip Khoury-Mary Wilson (haz.), I. B. Tauris, London 1993, s. 34-36.

ku ile sınırlandırıldı. Reformların uygulanabilmesi için müslüman ve gayr-i müslimlerden oluşan Osmanlı vilayet meclisleri imparatorluğun farklı etnik ve dini toplulukları için orantılı temsil prensibini getirdiler. Reformlar kısmî olarak yürürlüğe girseler de Balkanlarda (Hersek, Girit, Lübnan, Romanya Beylikleri [Eflak, Boğdan] ve Sırbistan) süregelen isyanlar reformları başarısızlığa uğrattı. Paris'te eğitim gördükten sonra İstanbul'a dönmüş olan Mehmed Bey'in öncülüğünü yaptığı *İttifak-ı Hamiyet* adı altında bir muhalefet grubu kuruldu ve bu grup üyeleri meşrutî hükümet çağrısında bulundular. Diğer üyeler arasında şair ve *Tasvir-i Efkâr*'ın yayıncılarından Namık Kemal, Ayetullah Bey ve *Mir'at* tefrikasının sahibi Refik Bey de vardı. Mısır Hidivi İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa da gruba katıldı ve 1866 yılında grubun lideri oldu.³¹ Grubun en önemli düşünürü Namık Kemal (1840-88) İslami ve Batılı siyasal kavramlar arasında bir sentez oluşturdu ve vatan, hürriyet ve meşveret gibi kavramları gündeme getirdi. Baron de Montesquieu'nun fikirlerine dayanarak sultanın mutlak iradesinin denetlenmesi ve ideal bir İslam devletinde ahengin sağlanması için adaletin Şeriata göre tecelli ettirilmesi gerektiği görüşünü savundu.³² Ona göre, yöneticiye verilen yetki, halkın iradesi sonucu verilen bir yetkidir ve bu anlamda İslam devleti aslında "temelde bir cumhuriyet"tir.³³ Ancak çoğunluğun idaresi ve bireysel haklar Şeriatın ahlaki hukukunun sınırlarını ihlal edemez.

Şerif Mardin'e göre, *İttifak-ı Hamiyet* grubunun gündeminin ne olduğuna ilişkin bir belge mevcut değildir. Grup, İtalya (Giuseppe Mazzini [1805-72] liderliğindeki hareket), Fransa ve İspanya'daki siyasal hareketlerden ilham almıştır. Mardin 1866 yılında Türk-Mısır paşasının sultana gönderdiği ve bir anayasa talebi içeren mektup ile Girit'teki isyanın bu grubun siyasal uyanışında önemli rol oynadığına işaret etmektedir. Grup, Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) monarşik idaresine ve 1856 Kırım savaşından sonra büyük güçlerin imparatorluğun içişlerine müdahalesine karşıydılar. Grup üyeleri *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir* gibi gazeteler vasıtasıyla yönetimin politikalarını eleştiren makaleler kaleme aldılar. *Tasvir-i*

31 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 14.

32 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 283–336. Namık Kemal Osmanlı tarihi üzerine çalışmalar yaptı: 6 oyun, kısa biyografiler, çeşitli yazılar ve birçok çeviri ile makaleler yazarak *Hürriyet* ve *İbret*'e katkıda bulundu.

33 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 296–97.

Efkâr 1866 yılında Mısır Meşrutiyetinin ilanı ve Romanya Parlamentosunun açılışını konu alan haberler yayınladılar ve bu meseleleri tartıştılar. *Courier d'Orient*'in başı çektiği İstanbul'daki yabancı basın 1867'de kuvvetli bir meşrutiyet kampanyası başlattı.³⁴ Mısır Hidivi İsmail'in kardeşi olan ve İstanbul'da ikâmet eden Mustafa Fazıl Paşa Mart 1867'de Sultan'a imparatorluğun hastalıklarına tek çare olarak meşrutiyeti talep eden bir mektup yazdı. Bu mektup kısa bir zaman içinde Fransa'nın günlük gazetelerinden *Liberté*'de yayımlandı. Namık Kemal mektubu Osmanlıcaya çevirdi ve elli bin adet nüshasını başkent İstanbul'da dağıttı.³⁵ Bu olayın akabinde Namık Kemal ve beraber hareket ettiği arkadaşları İstanbul'dan sürgün edildiler ve gazeteleri de kapatıldı; sonunda Mustafa Fazıl Paşa'nın davetiyle Paris'e kaçtılar. Hidiv İsmail'in oğlunun tahta geçmesi için dışlanan ve Mısır'daki bütün mal varlığını satarak Fransa'ya giden Mustafa Fazıl Paşa, gruba ve sürgünde çıkardıkları *Hürriyet* gazetesinin yayımlanmasına önemli maddi destek sağladı.³⁶ Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesi, Sultan Abdülaziz ile arasındaki buzların erimesi, sürgün hayatının güçlükleri ve ayrıca Genç Osmanlıların kendi aralarındaki görüş farklılıklarının derinleşmesi, 1871'de Âli Paşa'nın ölümünün ardından İstanbul'a dönmelerine neden oldu. Mithat Paşa'nın 1872 yılında Sadrazam olarak atanması, 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve V. Murat'ın tahta geçmesiyle siyasî atmosfer Genç Osmanlıların lehine önemli ölçüde değişti. Genç Sultan ve onun Sadrazamı özgürlük ve temsili hükümet prensipleri üzerinde fikir birliği sağlamış görünüyorlardı. Ayrıca anayasal reformların tartışılması için ileri gelenlerden oluşan bir meclis toplandı. Ancak V. Murat'ın akıl hastalığı başlangıçta meşrutiyetçileri destekleyen kardeşi II. Abdülhamit'in 1876 yılında tahta geçmesine neden oldu.³⁷ II. Abdülhamit Ekim 1876'da meşrutî komitenin kurulmasını destekledi ve hem Ziya hem de Namık Kemal'i bu komiteye atadı.

34 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 32–33. *Courier* Türk entelektüelleri arasında çokça okunmaktaydı. Sahibi Giampietry, bu teklifte payı olduğunu iddia eden Mustafa Fazıl Paşa ile iletişim halindeydi.

35 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 281–82.

36 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 42–43.

37 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s., 72–73.

Kanun-ı Esasi'yi hazırlayanlardan Sadrazam Mithat Paşa, Selanik, Tuna ve Niş gibi Balkan eyaletlerinde birkaç yıllığına valilik yapmış ve Müslim ve gayr-i müslim tüm tebaanın işbirliği içerisinde hareket etmesinin imparatorluğu çöküşten kurtaracağına cân-ı gönülden inanmış biriydi.³⁸ Üçü gayr-i müslim 28 kişiden oluşan bir komisyon kurmuş, Fransız, Belçika ve Prusya anayasalarının tercümelerine dayanan yirmiden fazla taslak hazırlamıştı. Namık Kemal İkinci Fransız İmparatorluğu (1830) anayasasını savunmuş, cumhuriyetçilik niteliğinden dolayı Amerika ve Prusya anayasalarını reddetmişti. Fransız modeline dayanarak, anayasanın üç daldan oluşan bir sistem yaratması kabul görmüştü: Şurayı Devlet, sultan tarafından atanacak bir senato, dolaylı olarak halk tarafından seçilecek ve sultan tarafından denetlenecek meclis-i mebusan.³⁹

II. Abdülhamid sonunda Fransız Anayasasının tercümesini kabul etmiş fakat icra yetkisini kayda değer bir şekilde kendi kontrolü altında tutmuştu.⁴⁰ 3 Aralık 1876'da bir ferman-ı hümayunla Kanun-ı Esasi ilan edildi. Doğrudan seçimler ile oluşturulan Eyalet meclisleri kendi sınırları içerisinde yaşayan müslüman ve gayr-i müslim sayısı ile orantılı olarak seçmenleri meclise göndermekle görevlendirildi. İstanbul'un yirmi seçim bölgesi biri Müslüman di-

38 Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876–1877" *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Benjamin Braude-Bernard Lewis (haz.), Holmes and Meier, Londra 1982, s. 387–401. Kanun-ı Esasi muhalifleri, Şerî hukuka göre Müslümanların ve gayr-i müslimlerin eşit olmamaları ilkesine dayanarak gayr-i müslimlerin parlamentoda ve yönetimde yer almalarına karşı çıkmışlardı. Bunlar şuraya dayalı insan eseri hukuka da karşıydılar. Meşrutiyet taraftarları Kur'an'ın "Aranızda istişare ediniz" (42/38) mealindeki ayetine dayanıyorlardı. Bu gerginlikler, İranlı meşrutiyet karşıtları arasındaki gerginliklere oldukça benzerdi. Ancak İran'da Şii ulema önce bu mesele üzerine bölünmüş görünmektedir; Ayatollah Tabâtabâ'î, Bihbahânî ve Mirza Muhammad Hussein Nâ'inî meşrutiyetçilerin yanında yer alırken Fazlul-lâh Nuri aynı meselelerde karşı tutum sergilemişti. 'Atabât'da, Ayatollah Khurasanî ve Mâzandarânî başlangıçta meşrutiyet hareketini desteklemişler fakat Takizade gibi radikal laiklere karşı tavır almışlardı.

39 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 311. Şurayı Devlet sultan tarafından atanacaktı. Görevi ise seçilmiş delegeler ya da senato tarafından kabul ya da red edilen maddeleri hazırlamak ve yazıya geçirmektir.

40 Karal, "Non-Muslim Representatives," s. 391.

ğeri gayr-i müslim olmak üzere iki seçmen belirledi ve vilayette toplanan seçmenler beşi Müslüman beşi gayr-i müslim on mebusu belirlediler. İlk seçimleri takiben 115 mebustan 67'si Müslüman, 48'i ise gayr-i müslimdi.⁴¹

İstanbul'da düzenlenen uluslararası bir toplantıda milliyetçilik ve Balkan krizi meselelerini müzakere etmekte olan büyük güçler anayasaya öyle fazla bir destek vermediler. Hatta İngiliz ve Batı basını bu konu ile ilgili genelde hasmane bir tutum sergiledi. Bu durum, sadrazam Midhat Paşa'nın görevden alınmasına ve eyaletlere sürülmesine neden oldu.⁴² Nisan 1877'deki Rus istilası; Osmanlı yenilgisi, Avusturya'nın Bosna Hersek'i kontrol etmesi, Bulgaristan ve Romanya'ya özerklik verilmesi, Balkanlardan bir milyondan fazla insanın toplu göçüyle sonuçlanmıştı. Midhat ve [Namık] Kemal'in gittikçe artan etkisinden rahatsız olan sultan aylar sonra, Midhat'ı görevden almış, Kemal'i ise kendisini tahttan indirmeye teşebbüs suçlaması ile tutuklamıştı. Namık Kemal Midilli, Rodos ve Sakız adalarına sürüldü ve 2 Aralık 1888 tarihinde vefat etti.⁴³

Sultan II. Abdülhamid, Rus istilasının olağanüstü bir hal olduğu bahanesi ile meclisin kapatılması emrini verdi ve Şubat 1878'de anayasayı askıya alındı. Osmanlı İmparatorluğu içeride ve dışarıda ciddi bir meşruiyet sorunu ile karşı karşıya kaldı. Balkanlardaki gayr-i müslim nüfusunun büyük bir bölümünün kaybı ve bir milyondan fazla müslüman muhacirin gelişiyile imparatorluk belirgin bir Müslüman karakter kazandı. Osmanlı İmparatorluğu, Mısır, İran ve Hindistan arasında İslam birliği fikri, Osmanlı sultanı, danışmanları ve Muhammed Abduh, Seyyid Cemaleddin Afgani ve birçok İranlı entelektüele cazip bir fikir olarak görüldü. İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen Osmanlı-İran ittifakı, Osmanlı ve İranlı entelektüelleri ve reformistleri biraraya getirdi.

41 Karal, "Non-Muslim Representatives," s. 394. Dokuz Balkan eyaletinden meclise yirmi iki müslüman ve yirmi bir gayr-i müslim delege gönderilirken, bu sayı Anadolu eyaletlerinden yirmi bir müslüman ve on iki gayr-i müslim şeklinde idi. Ayrıca bkz. Feroz Ahmed, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914," *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Braude-Lewis (haz.), s. 401-34.

42 Karal, "Non-Muslim Representatives," s. 394-95.

43 Mardin, *Genesis of the Young Ottoman Thought*, s. 76-77.

İstanbul'daki İranlı reformistler

İstanbul'da bir müddet yaşamış ve Osmanlı reformist hareketlerinin etkisinde kalmış olan İranlı bürokrat ve reformistlerin başında Başbakan Emîr-i Kebîr (1848-51), 1861-1871 yılları arasında İstanbul'da yaşamış elçilikte görevli Melkum Han (1833-1908) ve 1890-1898 yılları arasında İstanbul'da İran elçiliği yapmış olan Mirza Muhsin Han Muînü'l-Mülk gelir.⁴⁴ Muînü'l-Mülk Tebriz'de tüccar bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Babası İstanbul'a yaptığı seyahatte oğlunu da yanına almış ve Muînü'l-Mülk burada Fransızca öğrenmişti. Babası Emîr-i Kebîr'in başbakanlığı döneminde İran'a geri döndü. Muînü'l-Mülk ise yönetim için mütercimlik yaptı ve İstanbul büyükelçisi olarak atanana kadar St. Petersburg, Paris ve Londra'daki İran büyükelçiliklerinde görev yaptı.⁴⁵ İstanbul'da İran büyükelçisi olarak 18 yıl görev yaptı ve II. Abdülhamid ile yakın ilişkiler içerisinde oldu. Bu yakın dostluğun olumlu sonuçlarından biri II. Abdülhamid'in haftalık İran gazetesi *Ahter*'in 1876 yılında İstanbul'da yayınlanması için başlangıçta verdiği destek idi.

İran başkonsolosu Necaf Kuli Han, gazetenin çıkmasını destekledi ve Muhammed Tahir Tebrizi'yi gazetenin editörlüğüne getirdi. Nâsırüddin Şah (1848-96) gazeteye şahsen abone oldu ve yazılarını büyük bir ilgi ile okudu. Gazete Tebriz, Tahran, İsfahan ve Bakü'de, Hindistan'da ise Haydarabad ve Lahore gibi şehirlerde dağıtıldı.⁴⁶ *Ahter* yayımlanması için gerekli maddi desteğin bir kıs-

44 Hamid Algar, *Mîrzâ Malkum Khân: A Study in the History of Iranian Modernism*, University of California Press, Berkeley 1973; Algar, "Participation of Iranian Diplomats in Masonic Lodges of Istanbul," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarccone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 33-44; Homa Nategh, "Mirza Aqa Khan, Sayyed Jamâ al-Din et Melkum Han a Istanbul, 1860-1897," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarccone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 49-52. Algar, Malkum Khan'ın kişiliği, fikirleri ve fırsatçılığına oldukça eleştirel bakmaktadır. Malkum Khan'ın açık bir şekilde İngiliz yanlısı tutumları olmuş, imtiyazlar kazanmaları için onlara yardım etmiştir. Ayrıca Osmanlı reformlarını İngilizlerin baskılarına bağlamaktadır. Aynı zamanda Abdülhamid'in pan-islamist fikirlerini desteklemiştir.

45 Sassani, *Yâdbudhây-i Safârat-i Istanbul*, s. 255-64.

46 Orhan Koloğlu, "Un journal Persan d'Istanbul: Akhtar," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarccone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 133-40; 'Anja Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarccone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 141-47. Pistor-Hatam gazetenin ilk olarak İran ve Osmanlı yönetimleri tarafından desteklendiğini ancak daha sonra İstanbul'daki İran topluluğunun kontrolüne geçtiğini ileri sürer.

mını İstanbul'da yaşayan İranlı tüccar topluluğundan sağlamıştır. *Ahter*'in amacı İstanbul'da yaşayan İranlıları imparatorluk ve Avrupa'da yaşanan gelişmeler ile ilgili olarak bilgilendirmek ve eğitmektir. İstanbul'da yayımlandığı için, İran yönetiminin sansüründen kaçabilmişti. 1876 Osmanlı anayasa metninin çevirisini Şubat 1877'de yayımladı. Osmanlı anayasasının içeriği ve meclis seçimleri birçok kereler tartışılmış ve gazete okuyucuları anayasal bir idare şeklinin faydaları ile ilgili bilgilendirilmişti. Hatta II. Abdülhamid'in İslam birliği fikrini desteklemişler ve tütün tekeline boykot çağrısı yapan ve *Ahter*'e katkıda bulunan Afgani'nin etkisiyle Müslümanların Sünni-Şii demeden sultan-halifeye sadık olmaları fikrini savunmuşlardı. *Ahter*, bir türk gazetesi olan *Sabah*'tan ve Avrupa basınından sonra Kasım 1890 sayısında (no.430) tütün imtiyazlarının yerel üreticiye ve tüketiciye olan zararlı etkileri ile ilgili olarak bir İngiliz şirketi hakkında haber yaptığı için kısa bir süreliğine kapatıldı.⁴⁷ *Ahter* 1891 yılında Tebriz, Şiraz, İsfahan ve Tahran'da geniş çaplı boykot ve isyanlara neden olan tütün imtiyazının içeriği ile ilgili olarak İranlı tüccarların bilgilendirilmesinde öncü bir rol oynadı. *Ahter* abonelerinden ve İran anayasal hareketinin sıkı bir destekçisi olan İngiliz oryantalist Edward Browne, Londra'da *Ahter*'in bu sayısını okuduktan sonra tekele hizmet etmek konusunda fikrinin değiştiğini ifade etmektedir.

İstanbul'daki İranlılardan bir kısmı İstanbul Mason Localarına üye idi. Muînü'l-Mülk İstanbul'daki yabancı diplomatlar arasında siyaseten gayet aktif idi ve İstanbul Büyük Doğu (Grand Orient) Mason Locasının üyesiydi.⁴⁸ Algar'a göre, birçok İranlı diplomat İstanbul'da faal olan Fransız Büyük Doğu ve Yunan Proodos gibi Mason localarının üyesiydiler ve Genç Osmanlılar, Avrupalılar, Yunan ve Ermeni entelektüelleri ile ilişkileri vardı.⁴⁹

Melkum Han İsfahan'da tüccar bir Ermeni ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Katolik Misyoner okuluna gitti ve daha sonra da Müslüman oldu. Diplomatik görevleri dolayısı ile İstanbul'da bulundu ve burada Mason locasına üye oldu. İstanbul'da ilk kalışının ve Reşid Paşa ile temasının ardından babası Yakub Han'ın

47 E. G. Browne, *The Persian Revolution, 1905–1909*, Mage Publishers, Washington 1995, s. 46–49. Browne bu bilgiyi ilk olarak yayınlayan Türk gazetesi *Sabah*'ın haberini tercüme etmiştir.

48 Sassani, *Yâdbudhâ-yi Safârat-i Istanbul*, s. 261.

49 Algar, "Participation of Iranian Diplomats in Masonic Lodges."

da yardımıyla 1859'da, Şura-yı Devlet, divan-ı adliye, ceza kanunu gibi Osmanlı reform kurumlarını İran'a tanıtan Tanzimat kitabı (*Defter-i Tanzimat*) isimli bir kitapçık hazırladı. 1859 yılında yazmış olduğu *Kitâbce-yi Gaybî* adlı risalesinde hukuki reformlara duyulan ihtiyaç ve devlet ve toplumun temeli olarak Batı hukukunun benimsenmesi konularıyla ilgili görüşlerini dile getirdi. Melkum Han bir müddet Fransa'da kaldı ve Paris'te 1858 Fransız ihtilaline tanık oldu. Dönüşünde, 1858'de İran'ın ilk mason locasını kurdu. Daha sonra, 1883-84 yıllarındaki *Defter-i Kanun* isimli çalışmasında, Şeriatı ıslah eden yeni bir ceza hukukunun unsurlarını dile getirdi.⁵⁰ 1890 yılında Londra'da *Kanun* isimli aylık bir gazete çıkardı. 1898'e kadar devam etti (22 sayı yayımlandı) ve Türk basınından özellikle sürgünde çıkarılan muhalefet gazetesi olan *Hürriyet*'i örnek aldı. Başyazısında İranlı bakanları eleştirdi ve Avrupa aydınlanma ve ilerleme fikirlerinin kabullenilmesinin yanı sıra İran'daki reforma model olarak adliyenin mülki idareden, dini hukukun da medeni hukuktan ayrılmasını savundu.⁵¹ İranlı önde gelen reformistlerden Müsteşârü'd-Devle, *Kanun*'da İran'daki hukuk sistemini eleştiren makaleler yayımladı.

Müsteşârü'd-Devle olarak bilinen Mirza Yusuf Tebrizi, 1822 yılında tüccar bir ailenin çocuğu olarak Tebriz'de dünyaya geldi. Tebriz'deki İran konsoloslüğünde çalıştı ve 1853-61 yılları arasında sekiz yıllığına İran başkonsolosu olarak Astragan'a atandı. St. Petersburg'da sekiz ay İran bakanı olarak kalmış ve dört yıl Tiflis'te başkonsolos olarak görev yaptı. Daha sonra 1866-69 yıllarında Paris'e maslahatgüzar olarak atandı. Paris'e ikinci ataması sırasında, 1870'te *Yek Kelime* isimli kitabını kaleme aldı. Bu kitapta Fransız anayasası prensiplerini, Hz. Muhammed'in sünneti ve Kur'an'a dayanarak İslamî bir çerçeveye oturttu.⁵² Esas itibariyle, Fransız sistemine göre şekillendirilmiş bir anayasal monarşiye duyulan ihtiyaca dikkat çeken on dokuz reform prensibini savundu. Hukuk önünde herkesin eşit olması, meşveret, şuraya dayanan temsili bir idare, adil bir yönetim, adliyenin mülki idareden ayrılması, bir jüri sistemi, medeni hukuk, kişisel özgürlük, can, mal özgürlüğü, konuşma özgürlüğü ve meclis Kur'an'da ve İslam geleneğinde mev-

50 Algar, *Mîrzâ Malkum Khân*, s. 190–91.

51 Algar, *Mîrzâ Malkum Khân*, s. 187–88. Algar gazeteyi Kaçar yönetimine karşı bir propaganda süreli yayını olarak tanımlar.

52 Mirza Yusuf Mustashâr al-Dawlah-yi Tabrizi, *Yek kalameh ve yek nâme*, Seyyid Muhammad Sadiq Fayz (ed.), Tehran 1962.

cut olduğu iddiasında bulundu.⁵³ Avrupa'nın gelişmişliğini yakalamanın temelinde mutlak özgürlük, eğitim, iyi idare, askerî organizasyon ve gayr-i müslimlerle ve Avrupalı hükümetlerle etkileşim içinde olmak olduğuna inandı.⁵⁴ Nasıreddin Şah 1881 yılında Müsteşârü'd-Devle'yi adalet bakanı olarak atadı, fakat Müsteşârü'd-Devle, yozlaşma ve adaletsizliğin ne kadar ileri safhada olduğunu görünce hayal kırıklığına uğrayarak görevden ayrıldı. İran'daki adalet sisteminin eleştirisini yaptığı yazıları ile *Ahter*'e katkıda bulundu.⁵⁵ 1888 yılında Muzafferüddin Azerbaycan valisi iken kendisine mektup yazıp, Osmanlı yönetimi, diğer Müslüman devletler ve Fransa ile birleşerek Rusya ve İngiltere karşısında durmasını istedi. Ekonomik ve siyasal bağımsızlığın kazanılması için yönetimin herkesin özgürlüğünü ve eşitliğini güvence altına alması ve İslam ile uyum içerisinde hukuka dayalı adil ve iyi bir yönetim sağlanması gerekliliğini dile getirdi.⁵⁶ *Ahter*'de kaleme aldığı eleştirel yazıları nedeniyle Nasıreddin'in emri ile tutuklandı, işkence gördü ve aylarca hapis yattı. *Yek Kelime* isimli kitabı düşmanları tarafından onu Melkum Han ile işbirliği yapmakla suçlayan ve Tebriz'de hariciyedeki yeni işinden azleden Nasıreddin'e sunuldu. 1891 yılında tutuklandı ve kendi kitabı ile başına vurularak bayılana kadar darb edildi. Evi yağmalandı, özel mülküne devlet tarafından el kondu ve Kazvin'de bir cezaevine atılarak işkence gördü. 1895 yılında Kazvin'de öldü.

Hem Müsteşârü'd-Devle hem de Melkum Han, Namık Kemal gibi, İslam'a sözde bağlılık gösterdiler ve Batı yönelimli hukuk felsefesini ve ilerlemeyi dine yabancı olmayan evrensel insanî kavramlarla ifade ettiler. Fikirlerini reform geleneği, İslamî modernizm, nasihatnâme literatürü ve adil yönetim anlayışına dayandırdılar. Bu şahıslar, yoğun bir entelektüel diyalog içerisinde bulundular ve Osmanlı ve İran reformist idealleri, İslam Hukuk ve siyasî prensipleri (din, devlet, şura), İran ve Osmanlı "Nasihatnâme geleneği" ve modern Avrupa siyasî kavramları (Fransız ihtilalinin fikirleri olan özgürlük, kardeşlik ve eşitlik) arasında bir sentez oluşturdular. Entelektüel ve edebi üretim ve aktivizm dolu bir hayatları oldu ve devlete hizmette bulundular, ya muhalif sesler içeren gazeteler çıkardılar ya da onlarda yazı yazdılar ve yönetici-

53 Mustashâr al-Dawlah *Yek kalameh*, s. 44–79.

54 Mustashâr al-Dawlah *Yek kalameh*, s. 67 – 76.

55 Mustashâr al-Dawlah, *Yek kalameh*, s. 11–17.

56 Mustashâr al-Dawlah, *Yek kalameh*, s. 81–90.

lere tavsiyelerde bulundular. Namık Kemal, Müsteşârî'd-Devle ve diğer İranlı aktivistler, Afgani, Mirza Ağa Han Kirmânî ve Şeyh Ahmed Rûhî ortak bir kaderi paylaştılar, sürgün edildiler, yasaklandılar, haps edildiler ve fikirleri uğruna hayatlarını kaybettiler. İslam modernizmi konusundaki görüşleri Sultan II. Abdülhamid tarafından benimsendi.

Abdülhamid'in halife-sultanın liderliğinde İslam birliği sağlanması fikri, meşruiyet kazanmak ve Müslüman tebaasını İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı birleştirmek için bir teşebbüs idi. Abdülhamid, Afgani'nin (1839-1897) Şii-Sünni bütün müslümanları İngiliz ve Ruslara karşı mücadele etmek amacıyla biraraya getirmek için Hindistan ve Mısır'da başlattığı İngiliz karşıtı kampanyadan da etkilenmişti. Afgani ya da diğer bir ismi ile Esadâbâdî, aslında Azeri kökenli reformist bir Şii vaiz idi, sonradan tahrikçi ve eylemci oldu ve Hindistan ve Mısır'da olduğu sırada Şii kimliğini gizlemek için Afgani soyismini aldı. 1891 yılında Tütün isyanındaki rolü nedeniyle İran'dan sürüldüğünde Sultan Abdülhamid'den yardım istedi ve bir müddet Londra'da kaldıktan sonra 1892'de Abdülhamid'in daveti üzerine İstanbul'a geldi. Burada geçirdiği beş yılın ardından öldü ya da iddialara göre sultanın emri ile zehirlenerek öldürüldü. İstanbul'da İran ve Osmanlı pan-islamistlerinden iki önemli Ezelî-Babi düşünür olan ve İran gazetesi *Ahter* için yazan Mirza Ağa Han Kirmani ile Şeyh Ahmed Ruhi'den oluşan bir halka meydana getirdi.⁵⁷ Sultandan aldıkları destek ile, Şii ulema-ya mektup yazarak onları pan-islamist gruba katılmaya davet ettiler. Mayıs 1896'da, Afgani'nin müritlerinden Mirza Rıza Kirmani'nin Nasıreddin Şah'a suikastinin ardından İran hükümeti bu üç kişinin İran'a iadelerini talep etti. Abdülhamid yönetimi İstanbul'daki İran topluluğu ve Afgani'ye göz kulak oldu. İran gazetesi *Ahter*, Nasıreddin Şah'ı eleştirirken kullanmış olduğu siyasal söylem nedeniyle süresiz olarak kapatıldı.

Ahter yazarları meşrutiyet ile İslamî anlamda din ve devlet, hürriyet, müsavat ve adalet mefhumlarının bağdaşabilirliğini savun-
dular.⁵⁸ *Ahter* 1877 Şubat'ında Osmanlı Kanun-ı Esasi metnini tercüme edip yayınlarken İran'da Kanun-ı Esasi ilanı ile ilgili haberler yasaklanmıştı.⁵⁹ *Ahter* köşe yazıları, kanun-ı esasi, meclis

57 Nikki Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, New Haven 2003, s. 62.

58 Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*.

59 *Akhtar*, no. 4 (7 Şubat 1877).

ve şura gibi siyasal kavramları gündeme getiren Osmanlı anayasasının temel prensipleri hakkında yaptıkları analiz ve yorumları İranlı okuyuculara sundular. Fakat bu sunumun ciddi bir açmazı vardı, çünkü Müslümanların halifesi olarak kişiliği kutsal addedilen ve görevi kanun-ı esasiden çok İslam hukukunu korumak olan sultana azamî yetki verilmekteydi. Sultanın meclisi askıya almak yetkisi vardı ki bunu 1878 Rus saldırısı sırasında kullandı, böylece sadece iki oturumda biraraya geldikten sonra meclisin kısa süren hayatı sona erdi. *Ahter*'de, Osmanlı anayasasının önemi, reform için Batının (İngilizlerin) yaptığı baskılar, Rus tehdidi, Balkan ayaklanmaları ve Osmanlı tebaasından olanların din ayırımı gözetmeden eşit haklar isteme ihtiyacı bağlamında tartışılmıştı. Türk basınındaki tartışmaları takiben *Ahter* köşe yazılarında, Osmanlı sultanının tebaası üzerindeki patrimonial hakları vurgulandı ki bu Kanun-ı Esasi'de mevcut olan hürriyet ve eşitlik vaadi ile çelişmekteydi. Aynı zamanda, *Ahter* meşrutiyetin ilanı ile Avrupalıların istekleri konusunda tatmin olacakları, imparatorluğun tüm tebaasının eşit olarak Osmanlıya sadakat ile bağlanacağı ve sultanın sınırları belli haklara sahip olacağı konusundaki Osmanlı iyimserliğini yansıtmaktaydı. Abdülhamid birçok müslüman aktivisti kendi davasına çekmesine neden olan *Ahter* içindeki İttihad-ı İslam yanlısı düşünceler nedeniyle, *Ahter*'e maddi destekte bulunmaktaydı.

Yüzyılın sonlarında İran'da ve Osmanlı'da bütçe krizleri, yüksek enflasyon, Batının ekonomik anlamda nüfuzunun artması ve aleyhte imtiyazların verilmesi şeklinde tezahür eden kriz, şüphesiz imparatorlukta ticaret yapan birçok İranlı'nın olumsuz etkilenmesine neden oldu.⁶⁰ Bu durumdan dolayı yaşadıkları sıkıntılar *Ahter* sütunlarına yansıtıldı. Yukarıda belirtildiği üzere, gazete 1896 Nasireddin Şah suikastinin ardından Osmanlı yönetimi tarafından süresiz olarak kapatıldı.⁶¹ Kısa bir zaman sonra, *Ahter*'e katkıda bulunan iki Babî Mirza Ağa Han ve Ruhî İran'a gönderilmek üzere sınır dışı edildi ve 1897 yılında Kaçar valisi ve prensi Muhammed Ali Mirza tarafından Tebriz'de idam edildi. *Ahter*'den sonra Tevfik Bey'in desteği ile ve Seyyid Hasan Tebrizî yönetiminde *Şems* İstanbul'da yayın hayatına başladı. Fakat bu gazete *Ahter*'in popülaritesine ulaşamadı. Farsça kitaplar, siyasal

60 Zarinebaf-Shahr, "Iranian (Azeri) Merchant Community," s. 203–12.

61 Bkz. Koloğlu, "Un Journal Persan d'Istanbul"; Pistor-Hatam, "Persian Newspaper Akhtar."

antlaşmalar ve yurtdışında basılan gazeteler İran'daki anayasal hareketin oluşumuna zemin hazırlamış oldular.

Muzaffereddin Şah'ın 1896 yılında tahta geçmesi, 1900 ve 1902 yıllarında Rusya'dan yeni borçlanmalarla, Rusya ve İngiltere vatandaşlarına verilen yeni imtiyazlarla giderek derinleşen bir ekonomik kriz ile aynı zamana denk geldi. Bundan başka, Şah'ın abartılı seyahatleri ve saray harcamaları, Kaçar'ların keyfi idaresi ve Belçika gümrük yetkilileri ülke genelinde ve 1903'te birçok büyük şehirde sosyal huzursuzluklara ve isyanların başlamasına neden oldu. 1904-5 Rus-Japon savaşları ve 1905 Rus Devrimi enetelektüeller, tüccarlar ve ilerici ulema tarafından oluşan muhalefeti iyice cesaretlendirdi. İran'a kaçak yollardan gazetelerin girmesini sağlayan ve Kaçar baskısı ile ilgili haberleri gizli kitapçıklar (şebname) şeklinde yayan gizli merkezler ve *encümenler* kuruldu. Pazar yerleri ve camiler toplumun hareketlenmesinde önemli rol oynadı.

Devrim Aralık 1905'te Tahran valisinin fiyat indirimi yapmayan şeker tüccarlarını cezalandırdığı zaman başladı. Valinin bu tutumunu protesto etmek isteyen çoğunluğu molla, tüccar ve esnaftan oluşan kalabalık Tahran'ın büyük camiine sığındılar ve sonra da Abdülazim türbesine geçtiler. Liberal müçtehid Seyyid Muhammed Tabâtabâî ve radikal vaizlerden Seyyid Cemaleddin İsfahânî ve Şeyh Muhammed Vâiz ulemaya önderlik etti. Önce, valinin ve Belçika gümrük memurlarının azledilmesini ve adalethane tesisini talep ettiler. Bu protesto daha sonra bir temsilciler meclisi talebi ve içerisinde entelektüellerin de olacağı bir meclis talebi de eklenerek arttı. Şah önce Ocak 1906'da adalethane talebini, Ağustos 1906'da da meclisin açılmasını kabul etti. İlk meclis Ekim 1906'da açıldı. Tahran delegelerinin seçiminin ardından meclis Fransız ve Belçika anayasalarına dayanan bir kanun-ı esasi yazma görevini üstlendi ki bu Şah tarafından Aralık 1906'da imzalandı.⁶² Ocak 1907'de Şah'ın ölümü üzerine yerine meclis ve meşrutiyetçilere karşı hasmane tavır takınan oğlu Muhammed Ali'nin geçmesi, gerginliğin tırmanmasına ve Tebriz milletvekili ve Sosyal Demokrat Parti lideri Takîzâde gibi daha radikal reformistler ile Bihbehânî gibi muhafazakar ulema arasında anlaşmazlıkların artmasına neden oldu. Bu fikir ayrılıkları Şeriatın hukuk sistemi içerisindeki yeri ve ulemanın hukuk düzenlemeleri yapılırken Şerî hukuka aykırı olmaması noktasındaki rolü dönmekteydi. 1907'de çıkarılan Mütemmim-i Kânûn-

62 Keddie, *Modern Iran*, s. 68–69. Anayasa hukuku için bkz. Browne, *Persian Revolution*, s. 353–71.

i Esâsî bu çekişmenin Şeyh Fazlullah Nûrî gibi muhafazakar vaizlerin lehinde çözümlenmesi kararının bir ürünüydü.

İran'ı iki farklı etki alanı ve bir tarafsız bölgeye ayıran 1907 İngiltere-Rusya anlaşması Rus müdahalelerine karşı ve meşrutiyetçilere İngiliz desteği konusundaki beklentileri sona erdirdi.⁶³ Muhammed Ali Şah'ın, Haziran 1908'de General Liakhoff başkanlığındaki Rus Kazak tugayının yardımı ile yaptığı darbe ve meclisin bombalanması, milliyetçilerin idam edilmesi ve Ali Ekber Dihhuda ve Takîzâde gibi önde gelen entelektüellerin İstanbul ve Avrupa'ya sürgüne gönderilmeleri ile sonuçlandı. Bunu takib eden iç savaş, Haziran 1908'de kraliyet güçleri ile irticacı ulemanın Tebriz'i kuşatması ve Nisan 1909'da gerçekleşen Rus işgali anayasal hareketin ilk safhasını sona erdirdi.⁶⁴ Takîzâde 1908'de önce Londra'ya, sonra da Edward Browne tarafından misafir edildiği Cambridge'e kaçtı. Browne'nin evinde, Jön Türk liderlerinden Ahmed Rıza Bey gibi isimlerle irtibata geçti ve meşrutiyet hakkında görüş alışverişinde bulundu. Takîzâde'ye göre, Browne bu toplantılarda İranlı meşrutiyetçiler ile Jön Türkler arasında işbirliğini teşvik etti.⁶⁵ Yine Takîzâde'ye göre, İngilizler sultanın Alman yandaşı düşünceleri ve politikaları nedeniyle Jön Türkleri sultana karşı desteklediler. 1910 yılında İstanbul'a sürgüne gönderildikten sonra, Takîzâde orada iki yıl kaldı ve Amerikalı hukukçu ve meclisin ma-

63 Mansour Bonakdarian'a göre, her ne kadar bu anlaşma İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstereceği taahhüdünde bulunmuş olsa da, Sir Edward Grey (Britanya dışişleri bakanı 1905–16) parlamentodaki Edward Browne ve Lord George Nathaniel Curzon (1899–1905 yılları arasında vali ve Hindistan genel valisi) gibi radikallerden ve Takizade gibi İranlı ulusalcılardan dikkate değer bir muhalefet ile karşılaştı. Bonakdarian, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution*, s. 71–96.

64 Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*, Columbia University Press, New York 1996, s. 211–31.

65 Afshar, *Zendeği-yi Tufânî*, s. 157. Takizade'nin iddiasına göre, meclis başkanı Ahmed Reza Bey kendisini tanıdı ve onu ön sırada oturmaya davet etti. Takizade'nin İstanbul'da geçirdiği iki yıl üzerine yapılacak bir araştırma onun Jön Türkler ile olan bağlantıları hakkında önemli bilgiler sağlayacaktır. Bonakdarian'a göre İngiliz yazar ve diplomat Wilfrid Blunt Browne'a İstanbul'a gitmesini ve İran meşrutiyetçileri için Jön Türklerden destek almasını tavsiye eder. Bonakdarian, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution*, s. 125. Browne'ın, Grey'in İran politikasının eleştirisi olan Londra'da İran heyetinin oluşumu için bkz. Bonakdarian, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution*, s. 133–37.

li danışmanı Morgab Shuster ile tanıştı ve Rus baskısı altında Tahran ve Bakü'den kaçan Muhammed Emin Resulzâde ile beraber kaldı. Jön Türk ileri gelenlerinden Ahmed Reza Bey ile yakın temaslarda bulundu ve Osmanlı parlamentosunun oturumlarından birine katıldı.⁶⁶ İstanbul, İran'daki karşı devrim sırasında İran ve Avrupa'dan gelen İranlı sürgünlerin merkezi oldu.

İstanbul'a kaçan Ali Ekber Dihhuda 1909 yılında İstanbul'da *Sürûş* isimli İran gazetesini kurdu. Altı ay yayın hayatına devam eden gazete *Encümen-i Saâdet*'in (İstanbul'daki İranlıların refahı topluluğu) resmi yayın organı idi. Hüseyin Dâniş ve Ahmed Ağaoğlu gibi İranlı ve Azeri entelektüel şahsiyetler Tebriz'deki iç savaş sırasında İranlı meşrutiyetçilere destek olmak amacıyla gazeteye köşeyazıları ile katkıda bulundular.⁶⁷ 1908 yılında Jön Türkler tarafında meşrutiyeti yönetimin tesis edilmesinin ardından, Tebriz, Kazvin ve Tahran'da olan İranlı meşrutiyetçiler Osmanlı konsolosluklarına dilekçe yazarak ve telgraflar göndererek kendilerine destekte bulunmalarını istemişler ve içlerinden Osmanlı konsolosluğuna sığınanlar dahi olmuştu.⁶⁸ İstanbul'daki *Encümen-i Saâdet* telgraf aracılığı ile Tebriz kuşatmasının bilgisini aldı ve Osmanlı imparatorluğundaki İranlı topluluklar ile Necef ve Kerbela kutsal şehirlerindeki Şii ulemaya bu haberi duyurdu.⁶⁹ *Tanin* gibi Jön Türk gazeteleri, 1908 Haziranından 1909 Temmuzuna kadar süren Tebriz kuşatması ve karşı devrim sırasında İranlı meşrutiyetçileri destekledi.⁷⁰ *Tanin*, İranlı meşrutiyetçiler için en samimi desteklerini ifade etti ve Haziran 1908'de iki yüz İranlı meşrutiyetçinin Osmanlı büyükelçiliğine sığındığı haberini duyurdu.⁷¹ Aynı sayıda, 1908 yeni Osmanlı Anayasası da tartışıldı. Türk gazetesi *Sabah* Tebriz'deki meşrutiyetçilere destek için bir hesap açtırdı.⁷² Tebriz'in mahalli gazetesi *Encümen-i Saâdet*'e göre, Jön Türkler meşrutiyeti savunması dolayısı ile Sattar Han'ı onurlandırmış ve ayrıca Sultan da kendisine bir madalya vermiştir. *Encümen-i Saâdet* Kasım 1908'de Tebriz'de yayımlanan *En-*

66 Afshar, *Zendegi-yi Tufâni*, s. 157–71.

67 Thierry Zarccone, "Ali Akbar Dihkhuda et le Journal Surûsh d'Istanbul (Juin-November 1909)," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, Zarccone ve Zarinebaf-Shahr (ed.), s. 243–51. Ağaoğlu hakkında bkz. Shissler, *Between Two Empires*.

68 Başbakanlık Arşivi, Hariciye-Siyasiye dosyası 743/80, 743/70–72, 743/76.

69 *Anjuman* (Tebriz), 2 (Şevval 1326/Ekim 1908), (Tahran 1376/1997).

70 *Tanin*, no. 4 (Haziran 1908).

71 *Tanin*, no. 7 (Ağustos 1908).

72 *Anjuman*, no. 35 (24 Zilhicce 1326/Aralık 1908).

cümen'e bir mektup yazmış ve Sattar Han'a Sultan'dan ziyade kendilerinin onur madalyası verdiklerini iddia etmiştir.⁷³ İstanbul'daki *Encümen-i Saâdet* Tebriz'deki yerel konseye düzenli olarak telgraf göndermiş ve meşrutiyetçilere verdiği desteği ifade etmiştir.⁷⁴

Osmanlı ve İran Anayasaları

İlk Osmanlı anayasası, modern yenilikçi devlet inşası prensiplerinin, Osmanlı etnik ve dini azınlıklarının eşit hak taleplerinin bir sonucuydu ve aynı zamanda Avrupalıların imparatorluktaki gayri müslim tebaa arasında hukukî ve siyasî reform yapılmasına dair baskılarına bir cevaptı.⁷⁵ Osmanlı bürokratlarının amacı, her ne kadar dini ve mezhebî kimlikler Şeriat ve Osmanlı millet sistemi-ne uygun olarak Osmanlı anayasasının ayrılmaz bir parçası olarak kalsa da imparatorluk sınırları içinde yaşayan birbirinden farklı tebaa arasında yeni bir kimlik ve sadakat anlayışı inşa ederek imparatorluğu tek vücut haline getirmektir.

Eksikliklerine ve kısa ömürlü (bir yıl) olmasına rağmen, ilk Osmanlı anayasası sadece 1908 devrimini gerçekleştiren Jön Türkler'e ilham kaynağı olarak imparatorluğun siyasi gelişmelerinde büyük bir etki yapmakla kalmamış aynı zamanda İstanbul'daki Osmanlı siyasal düşünürleri ile sürekli irtibat halinde olan ve İran anayasal devriminde büyük rol oynayan Genç İranlılar'a da ilham kaynağı olmuştur.

1907 yılı İran Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî (1-57 maddeleri) Fransız (1830), Belçika (1831) ve ilk Osmanlı (1876) anayasalarını yakından izlese de farklı olduğu önemli noktalar vardı.⁷⁶ Fransız ve Belçika anayasalarını takiben, Osmanlı anayasasının 8-10 maddeleri ve İran 1907 Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî'nin 8. ve 9. maddeleri Osmanlı ve İran halklarının hukuk önünde eşitliğini tanımlıyor ve onlara can, mal, ikametgah ve namuslarını güvence altına alıyordu.⁷⁷ Dolaylı seçim ve iki meclis fikri 1830 Fransız

73 *Anjuman*, no. 22 (Zilkade 1326/Kasım 1908).

74 *Anjuman*, no. 31 (Zilhicce 1326/Aralık 1908).

75 Osmanlı 1876 anayasasının İngilizce tercümesi için bkz. www.world-statesmen.org/OttomanConstitution1876.htm (Erişim Tarihi 16 Temmuz 2007).

76 1906 İran anayasası için bkz. en.wikipedia.org/wiki/Iranian_Constitution_of_1906 (Erişim Tarihi 23 Ocak 2008).

77 Osmanlı Anayasası tercümesi için bakınız Landen, *Emergence of the Modern Middle East*. İran anayasası tercümesi için bkz. Browne, *The Persian Revolution, 1905–1909*, Mage, Washington 1995.

anayasasından alınmıştı. Osmanlı ve İran anayasasının İslamî karakteri, “İslam devletin resmi dinidir” (İran’da 12 imam inancı) ifadesi ile anayasada yer almıştı. Osmanlı anayasasının 11. maddesi bütün dinlere ifade özgürlüğü tanırken, İran Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî’sinde Hristiyanlık, Musevilik ve Mecusilik İslam dışında dinler olarak yer almıştır.

Fransız anayasası ve İslam yönetim nosyonunu takiben, Osmanlı anayasası Osmanlı hanedanına mensup ve bütün müslümanların halifesi olan sultanın kutsal ve idarî yönetimini detaylıca tanımladı ve sultanı bütün bu sorumluluklardan muaf tuttu. Benzer bir şekilde İran anayasası da egemenliği halk tarafından krala emanet olarak verilmiş bir güven ve ilahi bir hediye olarak tanımladı. Bunun karşılığında kral da, zamanın imamının yardımı, İslam hükümlerinin göz önünde bulundurulması, ulema ve son olarak da bütün İran halkını gözeten (35-37. maddeler) bir lütuf olarak anayasayı oluşturdu. Muhafazakar Şeyh Fazlullah Nuri zaferinden sonra, İran Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî’si, Millet Meclisinin çıkardığı kanunlardan hiçbirinin İslam’ın kutsal prensipleri ile çakışmaması gerektiğini beyan etti. Bu nedenle Millet Meclisi, milletvekillerinin yirmi müctehit arasından seçeceği beş müctehitten oluşan bir “yüce komite” seçmeliydi ki bu komite, teklif edilen kanunların İslam’ın temel prensipleri ile uyum içerisinde olup olmadığına karar verecekti.⁷⁸ Adli sistem asliye hukuk ve dini hukuk olarak ikiye bölündü ve dini hukuk üzerinde geniş bir yargı yetkisi oluşturuldu. İcra makamı, heretik/sapkın oluşum ve yayınları yasaklama yetkisine sahip oldu.⁷⁹ Bu şekliyle İran anayasası, İslam ve Şeriata asgari düzeyde atıfta bulunan Osmanlı anayasasından köklü bir biçimde farklılık göstermekteydi. İran Şii ulemasının meşrutiyet hareketinde oynadığı aktif rol anayasanın bu şekilde biçimlenmesinde önemli bir etken idi. Bu, İslam Cumhuriyeti anayasasındaki Koruyucu Konsül’ün de ilk habercisi idi.

Bununla birlikte Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî’nin yazılması aslında ideolojik çekişmeleri ve özellikle Bihbahânî ve Şeyh Fazlullah Nuri gibi isimlerin önderliğindeki tutucu ulema ile Takîzâde ve Sadû’d-Devle gibi daha seküler zihinli isimler arasındaki derin bir kutuplaşmayı yansıtmaktadır. Fereydun Ademiyet ve Janet Afary’nin her ikisi de haklı olarak hem parlamento içinde hem de parlamento dışındaki yoğun tartışmalara işaret etmektedir.

⁷⁸ Browne, *Persian Revolution*, s. 363–96.

⁷⁹ Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, s. 90.

Afary'e göre laikler Tebriz eyalet konsülünden ve *Sûr-i İsrâfil*, *Müsâvât* ve *Molla Nasreddin* gibi radikal basından destek almaktaydılar. Son ikisi Kafkaslar'da etkili olan Rus sosyal demokrasisinden ilham almışlardır.⁸⁰ F. Ademiyyet 1907 Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî'sini laiklerin bir zaferi olarak görürken Afary bu noktada biraz tedbirli davranır. Ve Mütemmim-i Kânûn-i Esâsî'nin adli sistemde Şeriat'ın ve ulemanın (meşrûta-yi meşrûa) etkisini güçlendirmek için mücadele eden tutucu ulema ile laik hukuk, halkın egemenliği, din özgürlüğü ve bütün dinler arasında eşitlik prensiplerini savunanlar arasında bir uzlaşma noktası olduğunu ifade eder.⁸¹ İran anayasasının bu denli muğlak oluşu, toplumda farklı sosyal sınıflar arasındaki anayasal bir yönetim anlayışının nasıl olacağı noktasındaki anlayış farklılıklarını yansıtmaktadır.⁸² Her iki anayasa da kadınlara, İran anayasası örneğinde olduğu gibi mürtedlere (Bâbîlere) ve etnik gruplara eşit haklar tanımayan sınırlı oy kullanma anlayışına sahipti.

Osmanlı ve İran anayasaları yönetimin üç kola ayrıldığını belirlemişse de İran anayasası yasama, yürütme ve yargı arasında çok net ve önemli bir farklılığa işaret etmiştir (26-29. maddeler). Sultan ve Şah yürütme üyelerini ve devlet bakanlarını atama, görevden alma ve meclis oturumlarını açma ve kapama yetkisine sahiptir. Sultan ve Şah özel koşullar altında meclisi fesh edebilirler.

Otuz bir yıllık bir dönemden sonra Jön Türkler 1908'de anayasayı yenilemişler ve 22 Ağustos 1909'da gözden geçirmişlerdir. Yirmi bir maddeyi anayasadan çıkardılar ve üç yeni madde eklediler. Sultan anayasaya sadık kalmak zorunda bırakıldı, yönetim meclise karşı sorumlu tutuldu, yasama ve yürütme arasında bir denge oluşturuldu ve ilişkileri düzenlendi. Sultanın mutlak otoritesi kaldırıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ve İttifak kuvvetlerinin İstanbul'u işgali Jön Türk iktidarını sona erdirdi. Güçlü bir liderlik, güç kaybetmiş bir meclis ve sivil toplum altında devlet inşası Mustafa Kemal ve Rıza Şah'a kalmıştı. Kemalist Cumhuriyet Türkiye'de kurumsal laikliği tamamlarken, İran'da ulema ve laikler, Şeriatı, ulusu ve anayasal monarşiyi kurtarmak umuduyla Rıza Şah ile ittifak yapmışlardı.

80 Afary, *Iranian Constitutional Revolution*, s. 89–115.

81 F. Ademiyyat, *Idi'uluji-yi Nihzat-i Mashrutiyat-i Iran*, Payâm, Tahran 2535/1976, s. 408–23.

82 Sohrabi, "Constitutionalism, Revolution, and State", s. 176–93.

Sonuç

Türkiye ve İran'daki anayasal hareketler birçok ortak unsurlar taşırken, bazı önemli alanlarda da birbirinden farklılaşmışlardır. 1876 ilk Osmanlı anayasal hareketi Osmanlı devlet adamları tarafından girişilen Tanzimat reformlarının bir devamı ve gayr-i müslimlere karşı değişmekte olan Osmanlı tutumunun bir yansıması idi. Bir dereceye kadar da gayr-i müslimlerin statülerini iyileştirilmesi hususundaki Batı baskısına bir cevap niteliği taşımanın yanı sıra Balkan milliyetçiliğini ve gayr-i müslim tebaa arasındaki ayrılıkçı güçleri dizginleme çabasıydı.⁸³ İran meşrutiyet hareketi, esnafların, tüccarların, ilerici ulemanın ve küçük fakat etkili aydın kesimin aktif katılımı ile oluşmuş bir taban örgütlenmesi ve şehir hareketi idi. İran kuzeydeki (Azerbaycan ve Gilan) ayrılıkçı kuvvet olan Babilerin neden olduğu dini muhalefet ve büyük güç rekabeti gibi benzer sorunlar ile karşılaştı. 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya topraklarının Rusya'ya kaptırılması sonucundaki toprak kaybı ve Rusya ve İngiltere tebaasına tahsis edilen imtiyazlar İran tüccar, esnaf, ulema ve entelektüellerini harekete geçirmişti. Orta sınıf, esnaf, ulema ve entelektüelleri biraraya getiren husus ise Batı'nın (Rusya'nın) İran pazarına nüfuzu ve Kaçar idarecilerinin ülkenin kaynaklarını yabancılara satmasına karşı mücadele idi. Her ne kadar Osmanlı ekonomisi ve toplumu Batının ekonomik alanındaki tahakkümüne çok daha açık ise de, burada da emperyalist güçlere karşı mücadelede benzer söylem hakim idi. Osmanlı Irak'ındaki Şii ulemanın aktif rolü, onların İran sınırı dışında göreceli olarak daha özgür bir durumda olmaları ile yakından alakalı idi. Osmanlı Sultanı Abdülhamid'in İstanbul'daki ve Atebât'taki İranlı aktivistlere başlangıçta verdiği destek "Kızıl Sultan" olarak onun mirası üzerine yeni bir ışık tutmaktadır.⁸⁴ Kaçar dönemi tarihinin farklı bir bakış açısıyla yeniden ele alınması, değişimlere maruz kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanmış sürece benzer bir modernleşme tecrübesi yaşamış daha karmaşık bir toplumu anlamamıza katkı sağlayacaktır. Her iki devlet de Mısır ve Hindistan'da yaşanan sömürgecilik gibi doğrudan bir sömürgecilik tecrübesi yaşamadı. Fakat, bu dönemde iki devlet arasında ti-

83 Roderic Davison, "Turkish Attitudes concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", Hourani, Khoury ve Wilson (haz.), *Modern Middle East*, s. 64.

84 Bkz. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I. B. Tauris, London 1998.

carî, diplomatik ve entelektüel etkileşimler güçlü bir şekilde arttı. Türkçe konuşan Azerî entelektüeller ve tüccarlar bu etkileşimde kilit rol oynadılar. Sonuç olarak, reformların doğası, yönetim şekli, İslam ve şeriatın rolü, Şeriat, özgürlük, hürriyet ve yabancı kontrolünden bağımsızlık Osmanlılar ve İranlı reformistler, entelektüeller ve aktivistler arasında tahmin edildiğinden çok önce başladı, karşılıklı olarak birbirini etkiledi ve matbuatın zengin bir alanda çalışmasının da etkisi ile bir sivil toplum ve kamusal alan oluşmasına katkıda bulundu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, söz konusu tartışmalar İstanbul, Tebriz, Tiflis ve Bakü'deki birçok gazetedede, hiciv dergilerinde ve kitaplarda (biyografi ya da seyahatname türündeki eserlerde) yer aldı. Yönetim, sivil toplum, modernleşme ve Müslüman toplumların bağımsızlığı üzerine geliştirilen ortak söylem bu dönemde ortaya çıkmış ve cumhuriyet dönemi ile Şah Rıza dönemine kadar devam etmiştir.⁸⁵ Bu söylem, sömürge karşıtı, erken dönem milliyetçisi ve modernist idi. Fakat Osmanlı ve İran modernleşmesi birbirlerine, Batı modernleşme modellerinden daha fazla benzerlikler göstermekteydi. Osmanlı emsalleri gibi İranlı reformistler de sultanın ve şahın mutlak otoritesini sınırlamak, orduyu modernleştirmek, merkezî yönetimi ve hukuk sistemini yeniden yapılandırmak, Batılı ve seküler eğitimi yaygınlaştırmak çabasıydılar. Bir sivil toplumun yaratılması ve tam bir vatandaşlık hakkı için çabalamak bu reformların kastedilemeyen sonuçlarındandı. Misyoner okulları ve modern seküler okulların aktivist olan mezunları, devlet başkanının [sultan, şah] ve seçilmiş temsilcilere karşı sorumlu tutulacak bakanlarının mutlakiyetçi güçleri üzerinde kontrol ve denge oluşturarak bu reformları daha da geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Dahası, milletvekilleri, İngiltere ve Rusya tebaasına verilen aleyhte imtiyazları sonlandırabilecek, yerel tüccarların ve üreticilerin çıkarlarını koruyabilecek ve etki alanı sınırlı anayasal bir monarşi çerçevesinde daha adil bir yönetim sağlayabilecek konumdaydılar. Her iki hareketteki ara bozucu meseleler, halkın egemenliği, şah ve sultanın kutsal ve mutlak otoritelerinin kapsamı, millet meclisinin yasama yetkisi, yasama ve yargıda İslamın, Şeriatın ve ulemanın rolü meseleleri idi. Bu meseleler her iki anayasanın da dini yönünü, dini ve etnik toplulukların vatandaşlık hakları meselelerini doğru-

85 Touraj Atabaki ve Eric Zürcher (haz.), *Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, I. B. Tauris, London 2004. Girişe ve Houchang Chehabi'nin makalesine bakınız, "Dress Codes for Men in Turkey and Iran", s. 209–37.

dan etkiledi. Balkanlardaki genç subaylardan ve gizli hücrelerden müteşekkil İttihat ve Terakki cemiyeti, Balkan milliyetçiliğinden ilham almıştı ve merkezileşme, köklü reformlar yapma ve Halife-Sultan II. Abdülhamit dönemini sona erdirme çabasında idi. Atatürk'ün devlet inşası ve laik reformları birçok yönden Jön Türk politikalarının bir devamı niteliğindedir. Türkiye'de liberal unsurlar yok olurken, İran'da Takîzâde gibi liberal sekülerler ile Şeyh Fazlullah Nuri gibi tutucu ulema arasındaki gittikçe büyüyen kutuplaşma gerçek anlamda hiçbir zaman, hatta Şeyh Fazlullah'ın idamından sonra bile, çözülemedi. Türk ve İran meşrutiyetçileri birbirlerini desteklediler ve ne zaman bir fırsat bulsalar ortak bir cephe oluşturdular. Özellikle Rusya'daki Sosyal Demokratlar ve Büyük Britanya parlamentosundaki liberal üyeler gibi yurt dışındaki liberal unsurlara da ulaştılar. Bununla birlikte her iki hareketin başarısı da I. Dünya Savaşı ve işgal ile engellendi.

Abstract

Alternative Modernities: Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran

With few notable exceptions, most historians of the Constitutional era in Iran and Turkey have placed great emphasis on the impact of western thought, particularly the Enlightenment and the ideals of the French revolution on the Iranian and Ottoman constitutional movements. Alternatively, others have emphasized the impact of modernist Islamic and Shi'i thought, particularly in Iran (Afghani and Abduh). Few scholars have shed much light on the debates on an alternative modernity, the mutual influences of western and eastern/Islamic thoughts and the reception of these ideas among a growing intellectual community in Istanbul, Tabriz, Cairo, etc. This article will focus on the formative years and the intellectual evolution of some key Ottoman and Iranian intellectual figures like Namik Kemal, Taqizade and Mirza Yusuf Mostashar al-Dawlah Tabrizi (1822-1895) based on their writings, memoirs, and newspapers printed in Istanbul and Iran.

Key Words: Iranian Constitution, Ottoman Constitution, Namik Kemal, Taqizade, Mirza Yusuf Mostashar al-Dawlah Tabrizi